

doet hij een case-studie van een organisatievorm van een bedrijf dat zowel moderne als post-moderne kenmerken in zich draagt (Derde deel). Hoe gecompliceerd, vluchtig en ongrijpbaar het netwerk ook lijkt, er is steeds een minimum aan vastheid, aan organisatie nodig om te functioneren. Ook bij de heterogeniteit van de taalspelen (Wittgenstein, Lyotard) weigert Apostel het denken in de radicale onmogelijkheid van een globaal geheel of/en dialoog te laten blokkeren en ziet in de pragmatiek van de conversatie zelf een beperking: "geen enkel taalspel is mogelijk als iedere voortzetting op ieder ogenblik even waarschijnlijk is" (p. 226).

De ambitie van Apostel was ook de kunst in de analyse te betrekken. Enkel het deel over literatuur, waarmee hij het meest vertrouwd is, werd behandeld. Dit deel lijkt wat arbitrair en geforceerd bijeen gesprokkeld om de stelling te ondersteunen dat de ganse cultuur postmodern geïnfecteerd is. In zijn interpretatie van de verbrokkelde wereld wordt vooral de existentiële angst benadrukt die zijn overtuiging beklemtoont dat mensen slechts zin kunnen ervaren in een gedeeltelijke totaliteit.

Apostel blijft wie hij was: zijn (epistemologisch) scepticisme laat toe alle zekerheden, ook de postmoderne uitgangspunten ter discussie te stellen; zijn pluralisme wil hij als zijnsgrond affirmeren (metafysica), zijn empirisme en concretisme drijft hem ertoe de werkelijkheid zoals ze is, die hij dynamisch en procesmatig concipieert, te begrijpen. Creatief hoopt hij het project verder te zetten om de intellectuele impasse te overstijgen. Als wereldbeeldhouwer wenst hij de nood aan een totaalvisie te handhaven. Hoewel het werk slechts aanzetten bevat en bij een poging blijft, spreekt het boek *Hopeloos Gelukkig* een moedige stellingname uit en nodigt uit tot verder onderzoek.

Agnes CLAEYS

SPIRITUALITEIT

B. Blans (red.), *Stapstenen. Opstellen over spiritualiteit en filosofie. Liber amicorum voor Ilse N. Bulhof*, Best, Damon & Leuven, Kritak, 1997, p. 208. Hfl. 32,50 ISBN 90 5573 122 6

Spiritualiteit en filosofie, een op het eerste gezicht merkwaardige combinatie. Heeft spiritualiteit niet met 'vervoering' te maken en worden filosofen juist niet verondersteld het hoofd koel te houden? Anderzijds zouden we kunnen stellen dat extase misschien door heldere begrippen behoed kan worden voor vervreemdende verwarring en dat wijsbegeerte soms wel eens dichter bij het leven zou mogen gaan staan. In dit boek zal echter blijken dat het toch niet zo gemakkelijk is om spiritualiteit en filosofie werkelijk met elkaar in contact te brengen. Toch heeft de niet alledaagse cocktail die ons hier gepresenteerd wordt vooral te maken met het feit dat het om een *liber amicorum* gaat waarin sommige vrienden duidelijk stellen dat Ilse Bulhof iemand is die beide componenten in haar werk werkelijk wil samenbrengen.

Maar zo'n huldeboek schiet helaas vaak aan zijn opzet voorbij. In heel wat gevallen leveren de auteurs de bijdrage waar ze zelf zin in hebben en weven daar uit sympathie nog een paar verwijzingen naar de gevierde collega doorheen. Ook in dit geval is dat af en toe zo. Bovendien zijn niet alle bijdragen even hoogstaand en interessant.

Het eerste artikel (de inleidingen laat ik buiten beschouwing) is de afscheidsrede van de gelauwerde zelf. Zij licht de relatie tussen postmoderne filosofie (vooral Derrida) en de katholieke metafysische traditie toe. Tussen beide bestaan verbanden, bijvoorbeeld in hun kritiek op het extreem rationalisme en op het instrumentele en het totaliserende beheersingsdenken. Uiteindelijk vermeldt Ilse Bulhof zes voor haar belangrijke stapstenen in wat zij noemt "de wijde vijver van mijn zoekend bezigzijn" (p; 31) : ijveren voor een minder egocentrisch ervaren van de wereld, de idee dat dit kan geleerd worden en de overtuiging dat metafysica hierbij kan helpen, de paradox dat leegte een inhoud kan worden, de waardering voor het (Zen)boeddhisme en het belang van interculturele en -religieuze dialoog.

Meer problemen heb ik met de bespiegelingen van Anne-Marie Korte over het verhaal van Rachels 'Godenroof' uit Genesis 31. Het is niet duidelijk wat deze tekst in het boek komt doen en bovendien is de interpretatie die zij tegenover een hele reeks andere plaatst in mijn ogen overtuigend noch inspirerend.

Beter begint Marcel Poorthuis zijn 'spiritualiteit en seksualiteit' (sic). We krijgen hier op p. 69 trouwens voor het eerst (en dan nog tussen gedachtestrepen) een omschrijving van wat spiritualiteit is: "de levende ervaring van de omgang met het goddelijke". Het frappante is dat de tweede poging tot definiëring (door Theo Zwerman in een zeer bleke tekst) hier sterk van afwijkt: "Het woord 'spiritualiteit' omvat drie momenten : levensinrichting ... levensoriëntatie ... levenselan" (p. 183). Het is natuurlijk wel irritant dat een boek met een dergelijke ondertitel zo weinig aan begripsverheldering doet! Maar om terug te komen op de tekst van Poorthuis: de verhouding spiritualiteit en seksualiteit is inderdaad een interessant thema en terecht waarschuwt de auteur voor een overdreven romantisering op dit vlak (hierover zou vanuit Bataille zeer veel interessants te zeggen geweest zijn). Maar eerlijk gezegd valt zijn uitwerking vanuit de Kabbala mager uit. Zijn artikel loopt uit op een korte discussie met IJsseling (wiens teksten ik wel een heel stuk inspirerender vind). Zijn oordeel is gemengd, maar zijn verwijt dat de 'Leuvenaar' met een 'nostalgie de retour' in een ideaal van loutere reconstructie van de Griekse mentaliteit vervalt (p. 87) getuigt niet bepaald van veel begrip.

In de twee hierop volgende artikelen gaat de aandacht vooral uit naar meester Eckhart. Frans Maes laat zien hoe die mysticus onthechting ter sprake bracht in platoonse en aristotelische termen en licht dan de metaforen 'maagd- en vrouwzijn' toe: men moet leeg worden (wat ook leven in het 'tegenwoordige nu', dus zonder doelgerichtheid inhoudt), maar – paradoxaal genoeg – op een vruchtbare manier. Het verband met het Zen-boeddhisme ligt voor de hand. Maar Bruno Nagel laat (ietwat breedvoerig) zien hoe Shizuteru Ueda vanuit Zen geneigd is om het belang van het christelijk-trinitaire aspect bij Eckhart verkeerd te verstaan en te onderschatten. Hij besluit: "Wie meer vertrouwd raakt met dit perspectief ziet dat het een spiritualiteit vertegenwoordigt van zelf-ontledigende wederkerigheid, als vruchtbare interpersoonlijke verhouding, ...Maar ook kan juist Eckharts geboortemotief in zijn uitwerkingen

weer een eigen licht werpen op de betekenis van de dynamische en interpersoonlijke kanten van Zen" (p. 134-135).

De rest van het boek gaat over Heidegger en Levinas. Bert Blans en Henny van Immerzeel bespreken hoe de denk-houding van iemand voor wie denken altijd ook danken is en voor wie spreken niet kan zonder eerst aangesproken te zijn, niet ver verwijderd ligt van een mystieke levenshouding. Ik zou alleen wensen dat diegenen die Heidegger bespreken zich stilistisch niet altijd zo vlug laten meeslepen door diens poëtische metaforiek. Op den duur word je er wantrouwig van.

De vraag blijft altijd of Heidegger het ethische aspect niet vergeet. Renée van Riessen bespreekt de 'kenose' (Fil. 2) in verband met Levinas. Vanuit diens denken probeert ze die zelfontlediging te ontdoen van een zomaar 'leeg worden' en door te denken naar iets als 'lotsverbondenheid'. Toch had ik verwacht sporen terug te vinden van Levinas' allergie voor het 'enthousiasme'. Ik vraag mij ook soms af of zijn onderscheid tussen moraal en ethiek wel scherp genoeg gezien wordt en wil graag onderstrepen dat ondanks het belang dat Levinas toekent aan de heteronomie hij tegelijk de vrijheid van het individu zeer hoog aanslaat. Alleen is die vrijheid er een 'in antwoord' en eerder iets vervelends dan iets om trots op te zijn. Hieruit volgen scherpe vragen aan het adres van een spiritualiteit die de nadruk op zelfverlies legt en die moeilijke kwestie wordt hier helaas nergens verder behandeld.

Philippe LEPERS

EEN HEDENDAAGSE VORSTENSPIEGEL

Marin Terpstra, *Maakbaarheid en normativiteit. Inleiding tot de filosofie van bestuur en beleid*. Nijmegen, SUN, 1997, 351 p. Hfl. 49,50 – ISBN 90 6168 6172

"Klassieke politieke filosofen hebben zich van begin af aan afgevraagd hoe de staatsman er *idealiter* uitziet. De meest beroemde of beruchte is de Koning-Filosoof zoals Plato hem schildert. Andere bekende voorbeelden van de ideale staatsman zijn te vinden in geschriften als *De officiis* van Cicero, de *Policraticus* van Johannes van Salisbury en de vele andere zogenaamde 'vorstenspiegels', maar ook in Machiavelli's *Il Principe*. Vandaag de dag zou het niet meer zinvol zijn ons op 'de vorst' te richten. Onze samenleving is gedemocratiseerd, het lichaam van de monarch verdeeld over duizenden bestuurlijke lichamen. Beter is het dus een verhandeling te schrijven over de bestuurder en aan deze figuur de spiegel van het ideeënrijk voor te houden" (p. 11). – Het is moeilijk exacter aan te geven waar dit boek over gaat, dan met deze woorden van de auteur zelf. Het is inderdaad een hedendaagse vorstenspiegel. Hedendaags omdat het zich richt tot de huidige, democratische plaatsvervangers van de vroegere vorst: bestuurders en beleidsmensen allerhande; een vorstenspiegel, omdat het boek een fijnmazig reflectie-apparaat ter beschikking stelt aan al wie zich op een kritische